

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Újabb szólásainkról*

1. Újabb, elsősorban az utóbbi negyven-ötven év alatt keletkezett szólásainkat nem azért választottam előadásom tárgyául, mert a szólások vizsgálata átfogja szinte az egész történeti és leíró nyelvtudományt (az alaktant, a mondattant, sőt a szövegtant és persze a lexikológiát, a stilisztikát, a szemantikát és a helyesírást), hanem mert szorosan kapcsolódik a művelődés- és mentalitás-történethez is. És még közelebről azért, mert — egyelőre csupán néhány példát kiragadva — az olyan szólások, mint „átlépi a taccsvonalat” (‘disszidál’), „otthon már fellőtték a tévé-macit” (‘későn van, menj haza’), „Aztán nehogy már a szúnyog menjen vért adni” (‘lehetetlennek tartott helyzetet jellemezve’), „Annyi az esze, mint gránátoskockában a robbanótöltet” (‘nagyon buta’) vagy az olyan szólásferdítések, mint „Munka helyett édes a pihenés”, illetőleg „Enni vagy nem enni, ez itt a kérdés” — bizonyos értelemben és meglehetősen nagy mértékben különböznek a korábbiaktól. Tudniillik az ötletesség, szellemesség és a tréfa, humor mellett a groteszk, vagyis a nevetésesnek, valamint a meglepőnek, sőt az ijesztőnek a furcsa keveredése, továbbá a gúnyos, illetve a durva, a trágár kifejezőmód is jellemző rájuk, mintegy a zaklatott, sok bizonytalansági tényezőt tartalmazó életre, illetve az erkölcsi és más értékek elsorvadására, eltűnésére utalva. Aztán ez a

* Elhangzott a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán, Egerben, 1994. augusztus 23-án.

részben más szemlélet megváltoztatta a szólások grammatikai szerkezettypusainak az előző arányait, és új típusokat is létrehozott.

Előadásomhoz saját gyűjtésemén kívül felhasználtam BACHÁT LÁSZLÓ és mások idevágó dolgozatait, KIS TAMÁS katonai szlengszótárát (A magyar katonai szleng szótára 1980—1990. Debrecen, 1991.), továbbá CSERESZNYÉS DÓRA egyetemi hallgatónak 1990-es, új szólásokat tárgyaló szemináriumi dolgozatát.

2. Hogy a szólások legfőbb általános jellemzőit számba vegyük, bemutatom, hogyan jött létre egy jellegzetes szólás a hetvenes évek legelején szűkebb pátriámban, a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Kisújszálláson, amelyik aztán — számos társához hasonlóan — ugyan nem terjedt el, csupán öt-hat évig volt használatban. A szólás így hangzott: „Kis ház, nagy ablak”, és azt jelentette, hogy ’valaki, akire mondták, nagyralátó, jóval többet mutat, mint amennyire képes, mint amilyen tehetős’.

Milyen vaiótság és milyen mentalitás, illetve kedélyvilág szülte ezt a szólást? A jelzett időben a tévesben dolgozóknak arra még nem futotta, hogy teljesen új házat építsenek, de arra igen, hogy a vályogházak kis ablakait nagyobbra, nagyra cseréljék. Ez persze inkább látszatmegoldás volt, ráadásul többen egészen kicsi házra is mintegy hivalkodásképpen nagy, sőt aránytalanul nagy ablakokat tettek. Ezt hozták aztán — érthetően — kapcsolatba a „nagyralátó, felvágó” fogalmával, és megszületett a „Kis ház, nagy ablak” szólás, természetesen megőrizve az eredeti képet. Erre a szólásra — mint sok hasonlóra — jellemző a nyelvi megformáltság is: a paralelizmus adta sajátos ritmus, a „kis” és a „nagy” ellentéte, nemcsak a jelentésüket, hanem a magánhangzójuk magas, illetve mély voltát tekintve.

Összefoglalva tehát a szólások keletkezéséről röviden a következőket mondhatjuk. Az emberek, egy-egy közösség tagjai a való életből megfigyelnek valamilyen új, szokatlan, számukra feltűnő dolgot. Ezt aztán kapcsolatba hozzák a vele valamilyen összefüggésben lévő elvont fogalommal, így szóértékben vett jelentést tulajdonítva a szólásnak. A szólás később már csak ez utóbbit jelenti, de a kép megmarad (amit vagy megértünk, vagy nem, és aminek az eredetét a nyelvtudomány is vagy ki tudja deríteni, vagy nem), sőt valamelyes feszültség jön létre a konkrét és az elvont értelem között, amit csak megtéti az említett nyelvi megformáltság (vö. HORVÁTH JÁNOS, Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. MNyTK. 100. sz. 1958.). (Csupán felsorolásszerűen utalok — az itt mondottakat igazolandó — még néhány új szólásra: „állítsd magad takarékra!” ’hallgass, ne beszélj annyit!’; „felforr a hűtővíze” ’dühös’; „zöld utat kap” ’mehet’; „nem tudtak szinkrónba kerülni” ’egyetértenei’.)

Ilyenformán a szólás igen gyakran szemléletes, hangulatos és esztétikai értékeket hordozó stílus eszköz lehet, amely tükrözi az azt létrehozó közösség, nép, sőt nemzet élet- és gondolkodásmódját (mit lát meg, és mire vonatkoztatja a látottakat?), mentalitását és kedélyvilágát.

Érthető, hogy minden időben keletkeznek szólások, de természetesen ezek közül egyesek csak kis területen válnak ismertté, és esetleg ott is rövid ideig maradnak használatban. A legkifejzőbbek azonban — miután a közösség mintegy kicsiszolta őket, szinte a népköltészeti alkotásokhoz hasonlóan — fentmaradnak, és nem kismértékben gazdagítják stilisztikai eszköztárunkat.

3. Ezúttal csupán arra vállalkozhatok, hogy számba veszem a jelzett újabb szólásokat grammatikai felépítésük szerint (kiindulva ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA 1981-es „A szólások grammatikai tulajdonságai” c. dolgozatából: Nyr. CV, 339—47), és közben rámutatok részint az elterjedtebb, illetve jobbára újonnan keletkezett szerkezettypusokra, továbbá azok jelentésbeli és stilisztikai jellemzőire, végül pedig arra, mit árulnak el megalkotóik habitusáról.

I. Először is szólassá válhatnak *s z ó s z e r k e z e t e k* (ezek tehát szintaktikailag mindig kiegészítésre szorulnak). Ilyenkor szólasszintagmáról beszélhetünk (l. ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA: i. h. 341). A szólasszintagmak lehetnek:

A) Igés szerkezetek. pl. „(el)húzza a csikot” (‘elfut, elinal’), „zöld utat kap” (‘mehet’), „nyomja a sódert/a rizsát” (‘sokat beszél’), „átlépi a taccsvonalat” (‘disszidál’), „lovat evett” (‘rohan’), „sündisznót reggelizett” (‘borotvátalan’).

B) Névszói szerkezetek. pl. „agyilag zokni” (‘buta’).

II. Még gyakrabban lesz teljes mondat szólássá (ezek abban különböznek a szinteljes mondatú közmondásoktól, hogy szóértékük maradnak). A szólásmondatok lehetnek:

A) Egyszerű (tö- vagy bővített) mondatok, pl. „Lila a feje.” (‘dühös’), „Nem csípte az ész vörösre a szemét.” (‘buta’), „Nem az öthúszással érkezett.” (‘nem lehet rászedni’), „Van lövésed a grafikonhoz?” (‘érted?’).

B) Egyszerű, hiányos szerkezetű mondat, például: „Irány Horány!/Irán!/Surány!” (‘gyerünk, indulás’), „Az apád faládáját!” (‘eufemisztikus jellegű szidás’).

III. Külön nagy csoportot alkotnak az összetett mondatok. Ezek lehetnek:

A) Mellérendelők. pl. „Kis ház, nagy ablak.” (‘nagyalátó’).

B) Alárendelők (a szóláshasonlatokat külön csoportban tárgyalom). Ez utóbbiakon belül van

a) tárgyi alárendelés, pl. „Azt hiszi, hogy ő fújja a passzátszelet.” (‘nagyképű’);

b) feltételes szerkezetű (ezekben a főmondat állandósult, s valamilyen túlzó képpel nyomatékosítja a mellékmondatban kifejezett cselekvés bekövetkezésének a bizonytalan voltát), pl. „Kutya legyen/Megeszem a kalapom, ha megcsinálod egy nap alatt.” (‘semmiképpen sem fogod megcsinálni’);

c) eredetileg alanyi mellékmondatból önállósult tiltó mondat, pl. „Aztán nehogy már a befőtt tegye el a nagymamát!” Ezekben a nagyon mai, argószerű szólásokban tehát elmarad az alanyi mellékmondat főmondata: „Aztán nehogy *az legyen, hogy...*”. Továbbá szokatlan, pontosabban tréfás vagy már-már groteszk módra felcserélik a mondat alanyát és tárgyát. A beszélő így fejezi ki a szóban forgó jelenséggel kapcsolatos hitetlenkedését, illetve hogy annak bekövetkezését egyszerűen lehetetlennek tartja. Csaknem húsz példából idézek még néhányat: „Nehogy már a banán hámozza a majmot!”, „Na nehogy már a fagyalt nyaljon vissza!”, „Nehogy már a nyúl vigye a puskát!”, „Nehogy már a méz nyalja a medvét!” — Megjegyzem, hogy ezek a tiltó mondatok tagadó főmondat és módhatározói alárendelés formájában is előfordulnak: „Nem úgy van az, hogy a befőtt teszi el a nagymamát!” Stb.

IV. Szintén külön csoportba kívánkoznak a hiányos szerkezetű és számos altípust felmutató, hasonlító mellékmondatot tartalmazó összetett mondatok: a sajátos stilisztikai státuszt képviselő szóláshasonlatok. Altípusai:

A) Állapot- vagy módhatározói hasonlító mellékmondatot tartalmazók, amelyekben a mellékmondat a főmondat cselekvését vagy névszói állítmányát világítja meg, illetve nyomósítja egy sajátos, vagy mindenki által ismert és éppen azért nem várt, vagy valamilyen tréfás, groteszk, esetleg durva vagy trágár képpel. Ez is nagyon mai jelenség. Példák: „Leccsaplak, mint taxis az óráját.”, „Betakarlak, mint Moszkvát a hó!”, „Kiakadtam, mint a sezlonyrugó/az ingaóra/a kakukkos óra.”, „Feltörsz, mint a talajvíz.”, „Elvan, mint a befőtt.” Ezekben és sok hasonló példában a mellékmondat rendszerint a főmondat igei állítmányának az első, konkrét jelentéséhez kapcsolódik („a taxis leccsapja az óráját”; „a hó betakarja Moszkvát”; stb.). Viszont a főmondat igei állítmánya itt nem primér, hanem másodlagos vagy éppen átvitt értelmében szerepel, és ebből adódik az a bizonyos feszültség, vibrálás, ami ez esetben a stílusérték fő forrása.

B) Egy másik, ugyancsak nagyon mai hasonlattípusban a hasonlat képe szinte egyáltalán nem függ össze a főmondati állítással, inkább éppen szokatlanságával, furcsaságával, groteskségével hat. Példák: „Fázik, mint a fagyaltos kutyája.”, „Ronda, mint a tehervonat.”, „Búsul, mint télen a szalmakalap.” — És úgy rámutatószóval: „Úgy vigyorog, mint ajándék zokni a selyempárban/mint egy jóllakott napközis.” Külön érdekesség, stíláriis forrás, ha tulajdonnév szerepel a hasonlatban: „Betakarlak, mint Ziaul Hakot a tányérsapka.”, „Meghajtja, mint Singer a varrógépet.”

C) A fantázia működésére bőséges alkalmat ad aztán az *annyi, akkora, úgy, olyan* stb. rámutatószóval kezdődő s állítmányi, tárgyi, számjelzői stb. hasonlító (tehát *mint* kötőszós), illetve mód- vagy fokhatározói és egyben következményes (*hogy-*gyal kapcsolt) formájú hasonlattípus. Példák: „Annyi az esze, mint mackósajtban a brummogás/mint dobostortában a ritmusérvék.”, „Olyan vagy, mint egy koraszülött záptojás.”, „Akkora, mint egy kutya ülve.”, „Annyit ér, mint halottnak a napszemüveg/mint halnak a beöntés.”, „Annyi napod van még, mint hat vagon zizi félbe vágva.” — Illetve: „Úgy váglak pofon, hogy a családi képet is rablóbandának nézed.”, „Olyan sötét, hogy világít a szájában a negró.”, „Olyan ronda, hogy ha lemegy a bányába, feljön a bányarém, mert azt hiszi, itt a váltás.”, „Olyan hülye vagy, mint egy doktoráló.”

Érdekeséggé tegyem még, hogy a szólásokban vannak olyan — főleg nyomatékosító — szavak, amelyek másokkal felcserélhetők (vö. VOIGT VILMOS: Nyr. XCV, 29—34). Ilyenek: *gáz, gőz, gríz, kakaó, huzat, lekvár*. És ezek rendszerint igen gyakoriak, szinte divatszavak. Például a *kakaó* a következő szólásokban fordul elő: „Kár a kakaóért/a gázért/a benzinért” (‘nem éri meg’), „Tele van kakaóval/spiritusszal” (‘van esze’), „Benne van a kakaóban/a pácban/a lekvárban” (‘bajban van’), „Van benne kakaó/spiritusz” (‘életrevaló’), „Van mit aprítani a kakaóba/a tejbe” (‘megvan mindene’). (Vö. még: „felkapja a vizet/az iszapot”; „feldobja a talpát/a bakancsot/a papucsot”.)

Másik érdekesség, hogy bizonyos tulajdonságnak stb. a nyomatékosítására nagyon sok szó-láshasonlat keletkezik. A *kevés*-sel kapcsolatban például — főként KIS TAMÁS szótára alapján — körülbelül harmincat gyűjtöttem össze. Csak izelítőtül: „Kevés, mint Balaton-szeletben a hullámzás.”, „Kevés, mint lószarban a C-vitamin.”, „Kevés, mint vöröshagymában a proletáröntudat.”, „Kevés, mint lepkefing.”, „Kevés, mint törökmézben a janicsár.”

V. A legjobban, a legfrappánsabban talán mégis az „e l f e r d í t e t t” közmondások (esetleg szállóigék) utalnak a mára. A mai — szociológiai műszóval — anómia, azaz elidegenedés, pontosabban értékrend-hiány, a társadalmi stb. normáktól való eltérés — mint CSERESZNYÉS DÓRA rámutatott dolgozatában — nem kedvez új közmondások létrejöttének, annál inkább a régiek tréfás-humoros, groteszk, trágár, de mindenképpen meghökkentő elferdítésének. Azt azért látnunk kell, hogy ez utóbbiak valójában torz szülemények, és visszautalnak — mondhatnám nagyon hitelesen — társadalmi és egyéb bajainkra. Néhány példa: „Addig nyújtózkodj, amíg kinyúlsz.”, „Ki korán kel, melós/álmos.”, „Aki árt mond, mondjon bért is.”, „Amit ma megvehetsz, ne halaszd holnapra.”, „Amit ma megtehetsz, megteheted holnap is.”, „Vak tyúk is talál férjet.”, „Jobb ma egy veréb, mint holnap egy se.”, „Ép testben épp hogy élek.”, „Kicsi a bors, de drága.”, „Többet észszel, mint ész nélkül.”, „Több szem többet sír.”, „Addig jár a kórsó a kútra, míg be nem vezetik a vizet.”, „Tanulj tinó, úgysem lesz belőled semmi.” — Milyen reális érzék, szemlélet, ugyanakkor milyen kiábrándultság, megalkuvás, továbbá az elferdítés módját illetően milyen szellemesség és humorérzék, a groteszk, a durva, a meghökkentő iránti vonzódás sugárzik ezekből a frazeológiai egységekből!

4. Az idő rövidsége miatt ezúttal nem szólhatok új szólásaink forrásairól. Most már mintegy összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg: a) az elmúlt évtizedekben bizonyos szólásfajták nagy számban keletkeztek, közmondások viszont nem, csupán a régiek elferdített változataival találkozunk; — b) az új szólások szinte pontosan tükrözik a ma emberének az érzés- és gondolatvilágát; — c) a nyelvi lelemény mellett a groteszk, a durva és a meghökkentő felé való közeledés jellemzi szólásainkat; — d) mindebből következően műveltségünk, nyelvi-stilisztikai ízlésünk szabhatja meg, hogy melyikkel milyen szövegfajtában, illetve milyen szöveggörnyezetben éljünk.